

БОЖИДАР МИЛИЋ, Титоград

КУЛТУРНОИСТОРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ ГРАДСКЕ И РУРАЛНЕ АГЛОМЕРАЦИЈЕ НА ОБАЛАМА СКАДАРСКОГ ЈЕЗЕРА КАО УРБАНИ И АРХИТЕКТОНСКИ ЧИНИОЦИ У БУДУЋЕМ РАЗВОЈУ

1. ОПШТИ ОСВРТ НА РАЗВОЈ ПРИОБАЛНОГ ДИЈЕЛА

Област Скадарског језера, његова ужа и шира околина, под управом зетских владара, била је од почетка до краја средњег вијека значајно политичко, културно и градитељско подручје.

Бројни остаци материјалне и духовне културе: развалине утврђења, црква, манастира и насеља свједочанство су о значајној улози овог подручја у изградњи и стварању националне културе.

Они представљају једну врсту докумената и извора који нам помажу да разумијемо извјесне периоде из историје наших народа, друштвено-економске односе и начин живота наших предака. Подсјећају на бурну историјску прошлост овог региона и свједоче о односима између природе и човјека, с једне стране, и људских заједница, с друге стране.

Велики број сеоских и урбаних агломерација свједочи о некадашњем живљењу, а истовремено и о интензивним трансформацијама у савременом правцу. Те агломерације, па и свака кућа, као и дио њих, садрже све особине и специфичности поднебља, пејсажа, обичаја, традиције и настанка, и условљене су тадашњим приликама и начином живота.

Анализа градитељског и урбаног развоја подручја Скадарског језера уско је везана са развојем средњовјековног Приморја. Појавом друштвених формација Дукље, а касније и Зете, оно је било значајно подручје градитељске и урбане активности, што представља интересантну основу за проучавање развоја овог краја.

Можемо казати да се у том развоју много полагало на унапређење стваралачких идеја које су се ослањале на већ традиционалну аутономност наслеђа које је љубоморно и са пуно зналачког афинитета трансформисано код нових урбаних и градитељских цјелина. Створен је посебан тип насеља са зрелим и развијеним простором и садржајем који је остао да живи до данас.

Приобални дио Скадарског језера, због својих природногеографских карактеристика, интензивно насељаван и грађен, створио је изузетну градитељску баштину.

Од градова из тог периода значајни су Дукља, затим Улцињ, Бар, Свач, Жабљак и низ градова на територији Албаније међу којима је значајан Скадар.

У склопу тако интензивне активности у грађењу, створено је низ изузетних архитектонских остварења. Они су допринијели развоју српске срдњовјековне архитектуре и урбанизма, како код споменика сакралне архитектуре, тако и код утврђења урбаних језгара и градова, и имали су значајну улогу у размишљањима и конципирању архитектонских рјешења појединих споменика.

Зетски триконоси као рјешење појединих споменика у Бару, Богородици Крајинској, Бешки и др., послужили су као идеја за даљу надградњу и рјешења будућих споменика у средњовјековној архитектури Србије и Црне Горе.

Међутим, развој друштвено-економских и политичких односа, уз сталне ратове и разарања, као и смјене владара, учинили су да су многи или скоро сви споменици из тог периода данас у рушевинама.

У тако широком избору културних вриједности што их чине споменици културе, врло значајну улогу не само по броју већ и по важности и сложености имају урбане и руралне цјелине. Појединачни објекти који припадају значајнијем грађевинском наслеђу, представљају умјешност човјекову да користи све услове које су му природа и простор пружили, при чему је са пуно зналачког и оригиналног концепта примијенио у изградњи рјешења која организују живот и рад, а увијек спонтано и без неке регулативе која би унапријед опредјељивала урбану цјелину или дио ње.

Разматрање ових цјелина на обалама Језера, како урбаних тако и руралних, значајно је због потребе да се очува ово културно наслеђе које се с убрзаним развојем савременог живота све више уништава и пријети му опасност да буде потпуно уништено.

Проучавању и заштити нашег културног наслеђа до сада није поклоњено довољно, или скоро нимало, друштвене бригае да се макар и дио тог простора заштити од уништења и заборава.

2. ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ИСТОРИЈСКИХ СПОМЕНИКА И НАСЕЉА

Повољни природни услови утицали су да је област Скадарског језера насељена још од најранијих дана. Словени су овдје нашли све услове за живот, погодно тло и поднебље, па су путне везе и трговина која се одвијала између приморја и континенталног дијела, преко овог простора, имале изузетну улогу у развоју области.

Тако је развијено низ градова и насеља, манастира и црква, те утврђења и других значајних објеката.

На обали Скадарског језера налази се око седамдесет споменика културе који по свом карактеру, историјском и архитектонском значају, представљају вриједан фонд културног наслеђа.

Поред илирских и античких локалитета у подручју око Језера, налазе се и грађевине раног средњег вијека, задужбине зетских владара Балшића и Црнојевића, а касније и Петровића.

У Крајини, у близини села Остроса, налази се Манастир Пречиста Крајинска, грађен вјероватно у X вијеку, као задужбина кнеза Владимира.

На простору поред Вирпазара налази се локалитет Мијела некропола из илирског доба, а на брду изнад Вирпазара су остаци утврђења Бесац.

Поред Вирпазара, у подручју Црмнице, у селу Орахову, налази се црква Св. Николе из XV вијека.

На острвима у Скадарском језеру Старчевој горици, Бешкој и Морачнику, господари Зете, Балшићи, подигли су цркве да би се у њима сахранили. На острву Морачнику налази се црква посвећена Богородици, из XV вијека, задужбина посљедњег господара Зете из куће Балшића — Балше III. На острву Старчева горица налази се црква Св. Богородице, подигнута за живота Бурђа Балшића. Штампар Божидар Вуковић сахрањен је код ове цркве. На Бешкој горици налазе се двије цркве: Св. Богородице, задужбина Јелене Балшић, кћерке кнеза Лазара, из XV вијека, и црква Св. Борђа, задужбина Бурђа Страцимировића.

На сјеверној обали Језера, у селу Гостиљу, недалеко од обале, откопана је велика илирска некропола.

Комски манастир, црква Св. Богородице из доба Црнојевића (XV вијек), подигнута је на малом острву Кому у Скадарском језеру. У њој су сахрањени Љеш Црнојевић и Мара Црнојевић, жена Стевана Црнојевића.

Град Жабљак налази се сјеверозападно од ушћа Мораче у Скадарско језеро. За одбрану овог краја изградили су га Црнојевићи у XV вијеку. Подигнут на купастом брду органски је срастао у једну композициону цјелину и представља вриједан грађевински објекат. Овакав подухват у конципирању града у

одбрани представља изузетну проицљивост, како градитеља, тако и наручиоца градње. У њему је постигнуто изузетно јединство грађевинске масе и облика са формом терена.

Лесендро, доскора острво, импозантно је утврђење. Израђено је на голој стијени која се диже из језера. Подигао га је Петар II Петровић Његош, као заштиту од Турака.

Поред тога, постоји и низ других споменика старије и новије прошлости који говоре о вриједној градитељској баштини.

Стање ових споменика је забрињавајуће. Не показује се довољно друштвене бриге да се овај простор археолошки потпуно испита, обнови и заштити од пропадања.

У тој широкој скали културних вриједности оствареним на обалама Скадарског језера, врло значајну улогу, не само по броју већ и важности, чине урбане и руралне агломерације. Насељаване од најранијих дана, окруживале су Језеро настојећи да се све природне одлике и услови искористе на најбољи начин.

Близина залеђа у коме су се налазиле велике градске агломерације, одржавале су овај појас до данашњих дана активним и у много чему још увијек атрактивним.

У приобалном појасу Скадарског језера живи око 12.600 становника у 53 рурална насеља (стање пописа из 1971. године). Може се констатовати да је одсељавање из ових рејона осјетно, тако да је од 1961. до 1971. године одселило нешто око 5000 становника, при чему је у задњих тридесет година напуштено око 50 насеља.

КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЉА

Ријеч је о старим насељима, већином смјештеним уз обалу, са типичним и оригиналним приморским градитељством које је карактеристично за читаво подручје. Камене су куће са једноводним и двоводним крововима и покривачем од ћерамиде, каменим сводовима, терасама, интимним двориштима, ненаметљиве у свом дјеловању, усклађене са околним пејзажом, максимално прилагођене терену.

Куће сељака или рибара рађене су без декоративних елемената, једноставне у својим облицима. Тако су настала, по својој архитектонској форми и урбаном склопу, за овај крај карактеристична рурална насеља. Типичан примјер представљају Врањина, Годиње, Каруч, Мурићи и низ других насеља.

Вријеме настанка ових насеља није поуздано утврђено, али се претпоставља да су настала у предтурском периоду, почев од XV вијека.

Поред руралних насеља, на обалама Скадарског језера налазе се и два мала градска насеља — Вирпазар и Ријека Црнојевића.

Вирпазар се налази на ушћу ријека Црмнице и Ораховштице у Скадарско језеро. Смјештен је на једном платоу који је са копном повезан са три моста. Вирпазар је једно од најмлабих насеља у Црној Гори, настао је половином XIX вијека. Смјештен на раскршћу путева, био је стјециште различитих активности и имао значајну улогу у животу релативно просторног подручја Црмнице, Крајине, Цеклина па донекле и Зете.

Настао спонтано, без неког урбанизованог концепта, Вирпазар је, са доста смисла у његовом урбаном постављању, израстао у градић који због своје интимности представља привлачан и пријатан простор. Изграђен је у смислу ивичне — ободне изградње, гдје су зграде у низу подигнуте са приземљем и једним спратом. Приземља су коришћена као пословни простор, док се на спрату становало. Како раније, тако и данас, у њему се одвија пуна пословна и трговачка активност, размјена добара, те туристичка и излетничка активност.

Вирпазар је данас јако прометно насеље. У туристичкој сезони кроз њега пролазе хиљаде посјетилаца дневно, гдје се они краткотрајно одмарају у пријатном амбијенту природних љепота, са погледом на језеро и на живописна брда Сутормана, Румије и осталих брда у залеђу, или одатле полазе на излете по Језеру. Све то чини Вирпазар лијепим и атрактивним.

Може се рећи да могућности које Вирпазар пружа нијесу ни издалека искоришћене. Није му се довољно поклањало пажње, што се види из рјешења пролаза пруге Београд—Бар и Јадранске магистрале, чиме је допуштено да се нарушавањем основне компоненте прилаза градићу и довођењем у питање његовог повезивања са магистралним правцима угрозе његове урбане и естетске вриједности. Поред тога, у задње вријеме је израђено неколико објеката који су прилично нарушили његову ранију аутентичност. Једноставно, појединцима је дозвољено да граде „савремено“ без обзира на повезивање са постојећим и историјским.

Ријека Црнојевића смјештена је на лијевој обали истоимене ријеке. У XV вијеку позната је као насеље звано Обод (данашњи Ријечки Град). На том је врху Иван Црнојевић, напуштајући Жабљак пред Турцима, градио своју нову престоницу. Градић је повезан са Језером, што му придаје и економски значај. Развијао се као тржно средиште, па је имао значајну функцију у Црној Гори. Данашње насеље Ријека Црнојевића развило се почетком XIX вијека. Због својих повољних климатских услова, добрих саобраћајних веза на копну и по језеру, П. I Петровић Његош, а доцније и Краљ Никола, подигнули су низ објеката који су им служили за одмор и рекреацију. С обзиром на различите услове у којима се развијало насеље, као и услове саобраћајног положаја с интензивном трговачком активношћу, у градњи Ријеке Црнојевића могу се уочити и утицаји других кул-

тура, који су се особито одразили на урбанистичку и архитектонску концепцију насеља.

Урбани концепт формирао је занимљиву уличну организацију објеката, са изједначеним вертикалним габаритом висине до једног спрата и са изразитим утицајем Приморја. Фасадни проспекти дају утисак хомогене и јединствене обраде, иако се у суштини разликују по својој разгибаности, детаљима и боји.

Приземља су једноставна, пословно дјелују, док се спрат одликује карактеристичним архитектонским елементима, балконима, тријемовима, отворима порећаним у ритмичком низу, двоводним крововима и др. Куће су грађене у ломљеном камену, малтерисане, релативно велике и одражавале су економски статус власника.

Према попису из 1971. године, Ријека Црнојевића је имала 587 становника, а 1948. године 596.

Ријека Црнојевића представља изузетну амбијенталну и архитектонску вриједност. Како се развијала у различитим временима и условима, представља историјску ретроспективу од историјских споменика (којих није мали број) и начина изградње до пејзажних колорита веома обдарених различитим перспективама. Иако данас, због смањења приступачности представља прилично запостављен простор, овај градић пружа велике могућности за будућу валоризацију квалитета.

СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО У ПЛАНОВИМА ПРОСТОРНОГ И УРБАНИСТИЧКОГ УРЕЂЕЊА

На основу досадашњих сазнања, урбанизација подручја Скадарског језера није имала значајног утицаја на организацију и коришћење простора. Све што је рађено углавном се сводило на издвојене студије и анализе појединачних интереса, без сагледавања укупних интереса подручја. Разлога за такво стање има више. Подручје Скадарског језера власништво је двију држава — Југославије и Албаније, што је имало утицаја на укупни концепт развоја у протеклом периоду. С друге стране, југословенски дио припада трима општинама чији интереси, могућности, па и начин размишљања често нијесу подударни, па је отуда и начин прилаза за коришћење Језера и његове околине различито рјешаван. Израстање великих градова у залеђу Језера, Титограда, Цетиња и Бара, и изградња магистралних саобраћајница кроз ово подручје, имало је утицаја на мобилност становништва, а тиме и на стабилност развоја, с обзиром на привлачност садржаја у тим градовима. То се одражавало једнако на сеоска и градска насеља. Посебно се то односи на Вирпазар и Ријеку Црнојевића као мање центре, који су кроз свој развој морали да одрже равнотежу у погледу стварања услова за живот и рад на подручју, а то нијесу успјели.

Природне карактеристике, географски положај, саобраћајне везе, могућности за развој одређених привредних грана, затим историјске, урбане и архитектонске карактеристике насеља, дају подручју Скадарског језера изузетан третман, што га сврстава у посебно интересантну зону са квалификацијом *националног подручја посебне намјене*.

Регионални просторни план „Јужни Јадран“ урађен 1969. године посветио је доста пажње глобалном концепирању развоја овог подручја.

Полазећи од постојећих анализа и студија развоја, констатовано је да Скадарско језеро представља изузетан просторни базен са различитим могућностима развоја.

Предвиђено је да будући развој треба заснивати на развоју рибарства и лова за које постоје сви услови. Затим, смањењем нивоа воде у Језеру ослободила би се значајна пољопривредна земљишта, што би, с већ постојећим условима, пружало велике могућности за развој пољопривреде. На самом Језеру предвиђен је развој саобраћаја на води, спорта на води, једрења, изградња објеката за рекреацију и др. У том смислу је предвиђена изградња центара у Вирпазару, Плавници и Мурићима, са смјештајним и сервисним садржајима.

Захваљујући поменутих условима подручје има све услове за развој квалитетног туризма.

Међутим, није се даље радило на разради опредјељења датих кроз пројекат „Јужни Јадран“, што је имало за последицу да су се многе акције развијале без плана, нарочито у грађењу појединих објеката.

За будући развој Скадарског језера нужно је полазити од циљева и детерминанти развоја као резултата друштвено-економског и просторног планирања. Резултати тих планова морају имати координанте у развојним плановима ширег подручја. То подразумијева паралелну израду развојних планова ширег подручја, односно општина на чијој се територији простире Скадарско језеро.

Да би се простор и могућности развоја валоризовали и утврдили циљеви, потребно је спровести посебна истраживања и студије. Конкретизацију тих поставки треба спроводити с циљем да се подручје Скадарског језера третира као јединствена цјелина у склопу осталих планова простора Црне Горе и шире. У прилазу стварању планова нужно је испитати све могућности за привредни развој и његове компаративне предности у појединим активностима. У томе је потребно полазити од природних ресурса које подручје пружа, функционалне расподјеле простора, оптималног распореда мреже насеља која ће се укључити у функцију развоја, па до инфраструктуре и саобраћаја. Посебну улогу треба да имају мјере заштите простора од ненамјенског коришћења и мјере очувања природних љепота, заштита историјских споменика и насеља карактеристичног за ову регију.

Посебну пажњу у будућем планирању и изградњи треба посветити Вирпазару и Ријечи Црнојевића као и осталим центрима који би се појавили. Досадашњем развоју тих градића није поклањана довољна пажња, а Ријечи Црнојевића пријети опасност да и даље стагнира.

Просторни план „Јужни Јадран“, рађен прије десет година, сада је у процесу ревизије и израде новог, што пружа могућност да се Скадарско језеро у потпуности сагледа у будућем развоју Црне Горе.

Укупан развој потребно је сагледати кроз израду Просторног плана Скадарског језера, израду генералних планова појединих подручја и детаљних урбанистичких планова за сваку комплетну инвестицију коју треба реализовати.

3. КАКО КОРИСТИТИ НАСЉЕБЕ

У будућем развоју Скадарског језера, поред његових главних грана привређивања, риболов и лов, пољопривреда и туризам, као и друге дјелатности, историјски споменици, урбана и рурална насеља, имаће значајну улогу у комплетирању адекватних садржаја.

Велики број сачуваних урбаних и руралних агломерација на обалама Језера, зидани простори појединих насеља, погодни су простори за развој туризма. Њихова намјена, амбијент и др. привлаче туристе и нуде контраст техницираној урбаној средини данашњих градова. Они ће представљати прворазредну атракцију.

У развоју главних грана привређивања потребно је створити комплексан интегрални организам који ће пулсирати заједно са наслеђем уклопљеним у структуру Скадарског језера.

За развој рекреације и спорта потребно је имати одређене грађевинске просторе за смјештај опреме и сервисирање. Постојећа насеља, уз одређену оправку, могу послужити тој намјени. Објекти на Плавници, Врањини, у Мурићима и у будућим центрима Вирпазару и Ријечи Црнојевића, имају све услове просторне, урбанистичке и грађевинске.

У региону је потребно оснажити урбана жаришта као предуслов за покретање будућег развоја. У том погледу нужно је оснажити мрежу центара који би, у комплементарном смислу, преузели све активности као носиоци развоја. Вирпазар, Ријека Црнојевића, Плавница и Мурићи, представљали би будуће центре који би, према својим локацијама и условима које посједују, преузели подјелу укупних активности на нивоу сервисирања, опремања као и организовања друштвених активности.

У циљу сагледавања и обезбјеђења будуће визије подручја, у сусједству и на прилазима, потребно је обезбиједити режим

заштите путем регулisaња изградње насеља, како би се избјегла неконтролисана изградња која је јако присутна у овом простору.

Санацијом и изградњом нових објеката након катастрофалног земљотреса многи објекти су изгубили своју оригиналност и љепоту уклопљену са пејсажом, а стварају се нови објекти који немају особина објеката наслеђа. При изградњи ових објеката неопходно је узимати у обзир аутентичност наслеђа овог краја. За изградњу централних зона и градића потребно је провести потпуну урбанизацију обале са посебним освртом на урбане центре у којима ће се смјестити потребни садржаји и функције.

Будући да је Регионални просторни план „Јужни Јадран“ рађен прије десет година и прихваћен као глобално одређујуће развоја, потребно је извршити његову ревизију у којој ће подручје Скадарског језера имати посебан и јединствен третман простора посебне намјене. Поред тога, потребно је прићи изради генералних урбанистичких планова одређених подручја и центара како би кроз те развојне планове сагледали укупни просторни концепт и његово коришћење.

4. КАКО ГРАДИТИ

Градитељско наслеђе обале Скадарског језера представља обиљезје живљења и грађења становника овог подручја у историјским и природним условима. Како градити данас на овом подручју мишљења су различита од опонашања сеоске куће која је грађена овдје до савремене градње архитектуре XX вијека. Гледано кроз историјски развој свако вријеме је имало своју физиономију и архитектуру, односно свако друштво је уређивало свој простор.

Свака будућа градња, или санирање постојеће, мора имати одређену законитост у технолошком, економском и функционалном смислу, која ће се изражавати и одликовати савременим средствима и материјалима. У томе мора бити присутна органска веза са пејсажом, природним условима, материјалима поднебља, као и инспирација историјског наслеђа. Друкчија градња представљала би крајност која би знатно отуђивала простор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арх. Х. Добровић, Урбанизам кроз вјекове Југославије, Београд, 1950.
2. Арх. А. Дероко, Срдњовјековни градови Србије, Црне Горе и Македоније, Београд, 1950.

3. А. Јовићевић, Ријечка нахија у Црној Гори, Београд, 1910.
4. Павле Мијовић, Трагом древних култура Црне Горе, Титоград, 1970.
5. Павле С. Радусиновић, Скадарско језеро и његов обални појас, Титоград, 1964.
6. Павле С. Радусиновић, Зетска котлина, Титоград, 1962.
7. Црна Гора, Београд, 1976.
8. Историја Црне Горе, књига друга, Титоград, 1970.
9. Генерални план Титограда, Ловство и рибарство, Титоград, 1970.
10. Генерални план Титограда, Историјат и споменици, Титоград, 1971.
11. Генерални план Титограда, Завршни извјештај, Титоград, 1971.
12. Регионални просторни план „Јужни Јадран“, Дубровник, 1968.
13. Регионални просторни план „Јужни Јадран“, Туристичка привреда, Дубровник, 1968.
14. Регионални просторни план „Јужни Јадран“, Завршни извјештај, Дубровник, 1969.
15. Попис становништва Црне Горе, 1971.
16. Драшко Шћекић, Путујући Црном Гором прије и послје земљотреса, Титоград, 1980.
17. Савјетовање о националним и регионалним парковима Југославије, Жабљак, 1980.
18. Генерални урбанистички план Ријеке Црнојевића, Љубљана, 1980.
19. Бранислав Којић, Стари балкански градови, вароши и варошице, Београд, 1976.
20. Генерални урбанистички план Бара, Будва, 1970.
21. Павле Мијовић и Мирко Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд, 1975.

Božidar MILIĆ

CULTURAL-HISTORICAL MONUMENTS OF URBAN AND RURAL
AGGLOMERATIONS ON THE LITTORAL OF THE SKADAR LAKE
AS URBAN AND ARCHITECTURAL FACTORS IN FUTURE
DEVELOPMENT

S u m m a r y

Evaluation of environmental values of humanity for development purposes has recently become a general phenomenon and an inevitable process, both in this country and all over the world. Even the farthest distances can be quickly covered, while education of wide sections of people and their living standard have been improved more rapidly than in any preceding epoch. A desire of wide sections of people to get introduced with different levels of their own and other peoples' cultures, has become a vital and cultural necessity.

On the littoral of the Skadar Lake and its neighbouring area there are several cultural-historical monuments which had their origin in different

periods of the area development. They remind us of former historical past of the pleasant landscape and serve as proofs of the fierce struggle between nature and man, on one side, and human communities, on the other.

A few of the rural and urban agglomerations are silent witnesses of former liveliness and present lethargy (Lesendro, Žabljak), while, on the other hand, a lot of them show in an illustrative way the former poverty and positive changes taking place nowadays.

Not only the agglomerations, but also each house as their counterpart has some specific characteristics of the natural landscape, historical past, cultural level, tradition, customs and climate conditions.

In this short report we shall try to answer to some questions that have arisen from the subject, such as: in what way these interesting cultural-historical and human properties could be used for future development, what steps should be taken for the purpose of their protection from oblivion and destroying, how some of them could be restored, what should be done for their reaffirmation and what are their specific features and values.

